

VIII. TISZAVASVÁRI CIGÁNY NÉPESSÉGE (Lengyel Gabriella)

Bevezető megjegyzések³⁷

Tiszavasvári 14 és félezres kisváros a Nyírség peremén, egy depressziós régió legrosszabb mutatójú kistérségének központja, kétezret meghaladó cigány népességgel. A település két falu, Büd és Szentmihály egyesítésével jött létre a második világháború évei alatt. Büd szegény görögkatolikus népe a XVIII. században települt ide a Kárpátaljáról. Szentmihály jobb módú református gazdatársadalma mindig is ellentétben állt a szegény szomszédokkal. A szentmihályi Desseffy uradalom katolikus világa elkülönült a településtől. A vallási, nemzetiségi különbségek párosulva a vagyoni, gazdálkodási, mentalitásbeli különbségekkel ma is érezhetőek. Erre a megosztott helyi társadalomra épült rá – ugyancsak máig hatóan – a szocializmus klientúrarendszere. Az utóbbi években az országos trenddel ellentétesen erősen nőtt a térségben a munkanélküliség: új tulajdonosai többezres elbocsátással visszafejlesztették a valamikor közép-európai jelentőségű Alkaloida gyárat, azt a gyárat, amelyre lényegében a város élete szerveződött. A település nem cigány lakói – bár évszázados együttéléstről van szó – tehetetlenként élnek meg a cigányság jelenlétét, a városvezetés a cigányok anyagi helyzetének romlására és lélekszámának növekedésére egyre határozottabb lakóhelyi és oktatási elkülönítéssel válaszol.³⁸

A helyi cigányság nagyobbik részét a szentmihályi nagy városzéli telepen (a Széles úton) élő oláh cigány³⁹ közösség adja (fódozó, lókupec, tapasztó hagyományokkal). Gurvári eredetűek, nyelvüket beszélik, gyermekeiknek ez az anyanyelvük, az asszonyok őrzik a hagyományos viseletet, a közösségi életben is érvényesül hagyományaik jó része. Oláh cigány (kényszer)kirajzásként él a várostól 6 kilométer távolságra levő Józsefháza nevű kis településrészen (valamikor majorságon) egy száz főnyi csoport. A cigányság kisebbik része magyar anyanyelvű, Büd szélén él kis telepen és a környékén eltelepedő utcákon

³⁷ A fejezet Lengyel (2003) korábbi tanulmányára épül.

³⁸ Öt évvel ezelőtt ez nyílt konfliktushoz vezetett az utóbbi országzerte „kettős ballagás”-ként elhíresült eset kapcsán. A szimbolikus jelentőségű esemény hatalmas érzelmeket hozott felszínre mindkét oldalon.

³⁹ Kérdéses az „oláh cigány”, „magyar cigány” szóösszetételek egybe- vagy különírása. A hivatalos helyesírás egybeírja ezeket a szavakat, és magam is efelé hajlok, mivel úgy gondolom, hogy a cigányság egy-egy sajátos csoportját tudom így jelölni. Ugyanakkor el kívánom kerülni a lekezelő „cigánygyerek”, „cigányasszony”, „cigányember” féle kifejezésekkel való hangulati egybeesést, ezért – kutatásvezetőm tanácsára – ebben az írásban inkább a különírt változatot használom.

(főként vályogvető és kevesebb muzsikus hagyománnyal). A két anyanyelvi csoport eltérő történelmű, bár vannak múltba nyúló közös szálaik. Mindkét csoporton belül igen jelentős jövedelmi, vagyoni, lakásmódbeli, képzettségbeli különbségek vannak, és nagyban különbözik egyes alcsoportjaiknak a többségi társadalommal való kapcsolata is. Egymáshoz viszonyítva arányaiban a magyar cigányok között több a tisztességes életmódban élő család, valamivel magasabb az iskolázottság, több az esély a munkához jutásra, valamivel jobban elfogadják őket a környező társadalom, és nincs jelen a mély nyomor, amely az oláh cigányoknál igencsak jelentős mértékű; az oláh cigányok körében a jómódúak is valamivel kevésbé tehetősek, mint a magyar cigányok körében.

Magyar cigányok és oláh cigányok népességszáma

A Tiszavasváriban élő cigányok számáról többféle becslés készült már eddig. A 80-as évekből származó CIKOBÍ összeírás 1137 emberről szól, ez a város akkori lakosságának 7,9 százaléka. Az összeírás módszere nem ismeretes, de azt tudni lehet, hogy az akkori VB-titkár híres kis kockás füzetében nyilvántartotta a cigány családokat; ezt a füzetet használták a településfelmérési kísérletek kapcsán is.

Az 1992-es Kertesi féle becslés, amely az általános iskolás gyerekek számából indul ki, 1820 embert említ, ez 12,8 százalék. Valószínűnek tartom, hogy ez a becslés fölültalált az oláh cigány családok körében általános magas gyerekszám miatt.

1997 elején a Családsegítő összegyűjtötte az oláh cigány telepen a szociális ügyintézéshez szükséges alapadatokat. A felmérésben 1997 elején 128 ház és 788 ember szerepelt a Széles úton. 10–12 ház láthatóan kimaradt a felvételből. A Családsegítő érdeklődése nem terjedt ki a büdi magyar cigányokra. 1997 végén a Környezetvédelmi és Területfejlesztési Minisztérium adatokat kért a településektől a területükön található cigánytelepekről, ha több is van, akkor külön-külön. Tiszavasváriból az az információ érkezett, hogy a városban egy cigánytelep van 250 házzal és 1430 emberrel, ami jelzi, hogy nem vették túl komolyan a minisztérium érdeklődését.

Az 1997-es „kettős ballagás”-ról készült írásában, mely a *Fundamentumban* jelent meg, Kóczé Angéla valószínűsíthetően helyi források alapján 2500 tiszavasvári romáról beszél. A 2500-as fantom szám 2001-ben újból felbukkan. A *Partners Füzetek* 6. száma közli Robert E. Koulis 2000-ben folytatott kutatását a magyarországi romák közéleti attitűdjeiről „Mit akarnak a romák?” címmel. A tanulmány Tiszavasváriról szóló részének bevezetőjében az szerepel, hogy a tiszavasvári roma lakosság létszáma kb. 2500. Ezt azonban nem lehet komolyan venni, mivel a szövegben már csak 1200 főt említ, akik közül 800 lenne az oláh cigány.

A munkaügyi kirendeltség 2002. szeptemberi jelentésében 2050-re teszi a helyi cigány lakosság létszámát.

Saját adataim teljeskörűsége törekvő anyaggyűjtésen alapulnak. A tiszavasvári cigányság megoszlása ezek szerint:

VIII. 1. táblázat

A tiszavasvári cigányság megoszlása származás és lakóhely szerint

Eredet és lakóhely	Férfi	Nő	Együtt	%
Oláh cigány Széles út	586	589	1175	58,5
Oláh cigány Józsefháza	33	49	82	4,1
Oláh cigány város	6	4	10	0,5
Oláh cigány Búd	33	32	65	3,2
Oláh cigány együtt	658	674	1332	66,3
Magyar cigány Búd	343	333	676	33,7
Együtt	1001	1007	2008	100,0

A cigányok lélekszámára vonatkozó becslések többnyire kétharmad-egyharmados arányt tételeztek fel az összefoglalóan Széles útinak és büdinek nevezett cigány csoportok között. Az én adataim is pontosan ezt az arányt mutatják 2002 nyarán.

Már első megközelítésre feltűnik, hogy ha itt is igaz, hogy az oláh cigány asszonyok több gyermeket szülnek, mint a magyar cigányok – ami pedig igaz, mivel az utóbbi öt évben éppen háromszor annyi oláh cigány gyermek született, mint magyar cigány gyermek, és régebben is magasabb volt náluk a születések száma –, ennek az arálynak már el kellett volna mozdulnia az oláh cigány népesség javára. Hogy ez nem így történt, annak vagy az oláh cigányok körében magasabb elvándorlás vagy a magasabb halálozás – vagy mindkettő – lehet az oka. Magasabb elvándorlásról nem beszélhetünk, így magyarízatként az oláh cigányok rosszabb életkörülményei, rosszabb egészségi állapota és az ezekből következő magasabb halandósága szolgál.

Az összesített adatokban a nemek aránya egyenletesen oszlik meg, egyedül Józsefházán mutat meglepő többletet a nők javára.

Kormegoszlás⁴⁰ és népességnövekedés

Józsefházán a korcsoportos adatok megmutatják, hogy a 15 éven felüli népességnél a nemek aránya kiegyenlített, a fiatalabbaknál, különösen a legkiseb-beknél nem látok egyelőre magyarízatot arra, hogy miért születik annyival több leány, mint fiú.

⁴⁰ A 0–4 éves korcsoportról meg kell jegyeznem, hogy a csoport önmagában helytálló, az 1998–2002-ben született gyermekeket tartalmazza, de ha összehasonlításra használjuk, nem szabad elfelejteni, hogy ez az időszak fél évvel rövidebb, mint a többi 5 éves időszak, mivel az újszülöttek adatfelvételét 2002. június 18-án fejeztem be. Tehát akkor közelíthetnénk a helyes arányokhoz, ha hozzáadnánk a 2001. második felének születési számaikat, feltételezve, hogy az idén is nagyjából annyi gyermek születik, mint tavaly.

2001. június 19. és december 31. között születtek:

Férfi						Nő					
Oláh cigány				Magyar cigány Búd	Együtt	Oláh cigány				Magyar cigány Búd	Együtt
Széles út	Józsefháza	Város	Búd			Széles út	Józsefháza	Város	Búd		
10	–	–	1	6	17	9	4	–	2	2	17

VIII. 2. táblázat

Kormegoszlás lakóhely és származás szerint a férfiak és a nők körében

Korcsoport (év)	Férfi					Együtt
	Oláh cigány				Magyar cigány Búd	
	Széles út	Józsefháza	Város	Búd		
0–4	119	6	2	6	45	178
5–9	120	8	2	5	55	190
10–14	78	4		4	38	124
15–19	54	4	1	7	37	103
20–24	56	2		1	22	81
25–29	34	3	1	3	37	78
30–34	34	1		5	36	76
35–39	23	2		1	23	49
40–44	31				11	42
45–49	16	1		1	15	33
50–54	9	1			11	21
55–59	4	1			1	6
60–64	2				6	8
65–69	5				2	7
70–74	1				2	3
80–84					1	1
85–X					1	1
Együtt	586	33	6	33	343	1001
Korcsoport (év)	Nők					Együtt
	Széles út	Józsefháza	Város	Búd	Magyar cigány Búd	
0–4	110	14	1	6	37	168
5–9	101	11	1	5	57	175
10–14	94	8	1	5	41	149
15–19	67	3		4	35	109
20–24	47	2		1	25	75
25–29	41	3	1	3	44	92
30–34	35	3		6	29	73
35–39	24	1			18	43
40–44	26	1			8	35
45–49	16	1		1	16	34
50–54	9	1		1	9	20
55–59	5				2	7
60–64	6				3	9
65–69	5				6	11
70–74	2				2	4
80–84		1			1	2
85–X	1					1
Együtt	589	49	4	32	333	1007

A magyar cigányoknál szembeötlő kiugrást mutat az 5–9 évesek korcsoportja, ezek az 1993–1997 között született gyermekek. Ha megnézzük az évenkénti születések számát, látható, hogy az oláh cigányoknál is van kiemelkedés, csak

(A szülések száma ennél több, két leány újszülött halt meg a Széles úti gyermekek közül, az egyik 80 dekás koraszülött, a másik normál súlyú, multiplex fejlődési rendelle-
nességgel.)

az összevont korcsoportokban ez elsimul. A magyar cigányok évszámonkénti születéseit érdemes nem az összevont oláh cigány, hanem a Széles úti adatokkal összehasonlítani, így Józsefháza sajátos helyzete nem zavarja meg a mutatózó irányokat.

VIII. 3. táblázat

A 16 éven aluli gyerekek száma a Széles útiak és a magyar cigányok körében

Születési év	Magyar cigány	Széles út	Széles út/magyar cigány
1986	11	25	2,27
1987	16	25	1,56
1988	15	35	2,33
1989	11	37	3,36
1990	23	28	1,22
1991	13	35	2,92
1992	17	37	2,18
1993	22	37	1,68
1994	19	40	2,11
1995	18	40	2,22
1996	25	53	2,12
1997	28	51	1,82
1998	18	51	2,83
1999	21	49	2,33
2000	14	55	3,39
2001	20	43	2,15
2002	9	31	3,44
(2002 kiegészítve)	(17)	(50)	(2,94)
Együtt	300	672	2,24
A 16 éven aluliak az egyes csoportok százalékában	44,38	57,19	

A magyar cigányoknál láthatóan visszatér az emelkedés után a születések száma a megelőző mértékre, az oláh cigányoknál nincs ilyen visszatérés, marad a megemelkedett szint. Valószínű, hogy itt kétféle – de rokon – hatásról van szó.

Az oláh cigányok esetében dinamikus népességnövekedésről beszélhetünk. A 70/80-as évek kedvező helyi folyamatai (1985-ben lett város a település) az oláh cigányok létkörülményeire is kihatottak. Lakáskörülményeik javultak (amennyiben a cs-házba költözést javulásnak nevezhetjük a hagyományos vályogházikóhoz képest), munkalehetőség is volt, nem csak építőipari ingázás, de helyi, közeli állami gazdasági állandó férfi munka is, mivel a növekvő helyi ipar magához vonzotta a nem cigány lakosságot. Mindez a telep növekedéséhez vezetett, az új házaspárok inkább itt telepedtek meg, mint máshol. Olyan anyagi jóléthez nem jutottak, mint a büdi magyar cigányok, mely a gyermekszám erős korlátozását vonta volna magával, viszont életkörülményeik javulása, az egészségügyi ellátás relatív szintjének emelkedése a gyerekszám növekedéséhez vezetett úgy is, hogy egy család több gyermeket tudott életben

tartani, és úgy is, hogy egyre több szülőképes korú pár jelent meg a telepi közösségben. Bár a kedvező gazdasági körülmények az utóbbi évtized elején az oláh cigányok számára igen gyorsan megszűntek, maradt a telep megtartó ereje, ami nemcsak azt jelenti, hogy – ha szűkösen is, de – van hol lakni, hanem megvan az életben maradáshoz még éppen elégséges rokoni háló és az életet elviselhetővé tevő társas kapcsolatok rendszere is. (Elmenni pedig egyébként sincs hová tanultság és pénz hiányában, akkor már az ismert városi közeg több lehetőséget ad a továbbéléshez, mint az ismeretlen.)

A magyar cigányoknál nincs szó dinamikus népességnövekedésről. A korosztályok létszáma alig mutat növekedést, kivéve az 1990-es, és az 1996–97-es éveket. A 90-es növekedésre egyelőre nincs magyarázatom. Az 1996–97-es években viszont hatott egy új tényező, ez a szociálpolitikai építési kedvezmény. Három gyermek után járt akkora juttatás, amiből már fel lehetett építtetni egy házat, négy gyermek után valamivel több járt, a ház méretei valamivel nagyobbak lehettek, ha az építőmester tisztességesen járt el. Elképzelhető, hogy ez az építkezési lehetőség magyarázza a szülési kedv megnövekedésének egy részét. A „szocpol”-os házat építő családok gyermekeinek születési időpontjait az 1. melléklet mutatja.

Jónéhány olyan család van (a 16., 24., 25., 30., 46., 111., 136. sorszámuak), amelyekben 6 vagy több év után született meg a harmadik vagy negyedik gyermek, méghozzá 1996–97-ben, az első nagy „szocpol”-os építkezési hullámra időzítve (a 46-os család 1995-ben született gyermekét is már ide sorolhatjuk). Feltételezhetjük, hogy itt egy tudatos családtervezési stratégia érvényesül, amit az is alátámaszt, hogy ezekben a családokban ezután már nem is született több gyermek. Még az is elképzelhető, hogy ezek a családok tulajdonképpen 2–3 gyerekre csökkentették volna a gyerekszámot, ha olyan külső tényező, mint az ingyenes építési lehetőség, nem lép közbe. (A „szocpol”-os építkezéseket az előírt önerővel együtt is ingyenes juttatásnak kell tekintenünk, hiszen az önrészt mindig az építő vállalkozó állta úgy, hogy bekalkulálta az építkezés költségébe.)

Az említett családoknál az időzítés miatt a „szocpol”-al indíték eléggé valószínűsíthető. Ugyanakkor más hatásokkal is számolni kell a szülőképes korú, potenciális „szocpol” építkező családok esetében. A magyar cigány családokban a nők nagy része dolgozott hosszabb vagy rövidebb ideig. A mezőgazdasági munkákon túl üzemi munkát is végeztek, ilyen munkahelyek voltak néhányuknak a varroda, többeknek a „csokigyár”, a legtöbben pedig a hajdúvidi baromfifeldolgozóba jártak. Hajdúvid a 80-as években és a 90-es évek első felében két busznyi munkást hordott váltó műszakban Büdről. Emellett takarító, kisegítő női munkahelyek is voltak a városban a magyar cigány nők számára. Az üzemek leépülésével, majd bezárásával a munkalehetőség megszűnt. A takarító és egyéb kisegítő munkahelyekre a nem cigány nők tartanak igényt, a beszűkült varrodai, csokigyári férőhelyekre is őket veszik fel. A női munkanélküliség megjelenése átstrukturálta a családtervezést. A korábbi évtizedek társadalmi folyamatai a gyerekszám csökkenésének irányába hatottak (női foglalkoztatottság, ház körüli állattartás, OTP-s, belvizes építkezések, a lakás berendezése, felszerelése kölcsönökkel, az iskolázottság elérésének reális le-

hetősége, amely kitolta a családalapítást, az első szülés időpontját). A folyamatok megrekedése nem csak azt jelentette, hogy a nő keresete kiesik a családi költségvetésből. (A férfi állandó munkahelye is megszűnt a 90-es években, de a magyar cigány férfiak nagy része többé-kevésbé folyamatosan jut váltakozva, kiegészítve közhasznú, alkalmi és fekete munkához.) A nő élete szerveződött át. A családközpontúság mindig is a cigány közösség fő értékei közé tartozott, ezen nem változtatott a gyerekszám csökkenése sem. A nőnek mégis volt a család közvetlen ellátásán kívüli tevékenysége, jóllehet ezt a tevékenységét legtöbbször családi, rokoni, szomszédsági kapcsolatokban végezte. A tevékenység lehetőségének a megszűnése nemcsak a jövedelemben mutatkozó hiánnyal járt, hanem hiányt vont maga után az önkifejezési és a társas kapcsolatok szintjén is. Ezt a belső hiányt segíthet megszüntetni vagy csökkenteni egy újabb, esetleg eredetileg be nem tervezett gyermek megszülése. A gyermekkel járó juttatások, mint a gyés és utána a gyet, a nő már amúgy is kiesett keresetnek egy részét pótolják. Hozzávetőlegesen meg lehet mondani, hogy mekkora részét: az említett munkakörökben elérhető női fizetések mindig is a minimálbér körül mozogtak, a gyermekneveléssel kapcsolatos támogatások pedig az öregségi nyugdíjminimum körül voltak. A minimálbér és a nyugdíjminimum aránya változott az elmúlt évtizedben, jelenleg a nyugdíjminimum kevesebb mint a fele a nettó minimálbérnek; azt mondhatjuk, hogy a gyés és a gyet a kieső kereset egyre csökkenő hányadát fedezi. A gyermek után kapott családi pótlék és a kiegészítő családi pótlék (gyermekvédelmi támogatás) pedig korántsem elegendő a gyermek mégoly szűkös ellátásához sem. A magyar cigány családok racionális családtervező beállítottságát jelzi, hogy míg a többrétegű hiánypótlás és a „szocpol”-os építkezési lehetőség egymást erősítve a gyermekvállalási kedv növekedéséhez vezethetett, ez a növekedés mindazonáltal erősen korlátozott maradt.

Az oláh cigányok esetében más a helyzet. Itt gazdasági megfontolások nemigen befolyásolták a múltban sem a gyermekvállalást, a nők alkalmi, főleg mezőgazdasági munkán kívül mást nem végeztek. A családok nagyobbik részénél a gyermekek folyamatosan születtek és születnek, a „szocpol”-os építkezés jogosultságának megszerzéséhez nem volt szükség a szokottnál több szülésre. A születések bizonyos szabályozása itt is érvényesül, hiszen nem születik annyi gyermek, mint amennyi természetes módon megszülethetne. Ez a szabályozás részben esetleges (fogamzásgátló kampányokkal hozható összefüggésbe), részben stratégiai, amennyiben a családalapítást, az első gyerek születését igyekeznek kitolni – ami gyakran nem jár sikerrel, ugyanakkor látszik a törekvés a gyerekek születése közötti idő meghosszabbítására, valamint szabályozásnak tekinthetjük azt is, hogy az asszonyok még szülőképes korban befejezik a szülések sorát. Vannak törekvő, tervező családok az oláh cigány közösségben is, ahol a gyerekszámot tudatosan korlátozzák, ezek jómódú és viszonylag iskolázott családok, akiknél a gyerekek tanulása, iskoláztatása miatt már eleve kitolódik a második generáció családalapítási kezdete. Sajátos jelenség, hogy ezek a családok ma többnyire a törvény szélén élnek; legális tevékenységből a jólétet nem lehet szinten tartani.

A kormegoszlás értelmezését segítő táblázat (2. melléklet) az országos adatokat a 2001-es népszámlálás képviselői mintája alapján mutatja. Tiszavasvári városi adataim egyelőre nincsenek, ezért helyi összehasonlításhoz a megyei adatokat, valamint a jobban közelítő egyéni választókerület adatait használhatjuk, bár innen csak összevont korcsoport-adatok vannak. Szabolcs-Szatmár-Bereg megye 3. számú egyéni választókerülete 16 település adatait tartalmazza, a székhelye Tiszavasvári. (A megyei és a választókerületi adatok ugyancsak a képviselői mintán alapulnak.) A tiszavasvári cigányoknál a 0–4-es korcsoport létszámát kipótoltam a 2001. június 19-e és december 31-e között született gyermekek újra beszámításával, így az arányok jobban összehasonlíthatók, mintha fél év cigány születései hiányoznának (ezt a kiegészítést csak a kormegoszlás százalékos adatainál alkalmaztam).

Először a nem cigány népesség adatait nézve azt látjuk, hogy a megye jóval fiatalabb, mint az országos átlag: több a gyermek, és kevesebb az idős ember, ami – mint más statisztikákból tudhatjuk – nemcsak abból ered, hogy itt több gyermek születik egy családban, hanem abból is, hogy itt rövidebb ideig élnek az emberek, mint az ország szerencsésebb vidékein. A választókerület adatait a megye adataival összevetve észrevehető egy sajátos összefüggés. A gyermekszám a megyéhez hasonló arányú, ugyanakkor a fiatal felnőtt korosztály a megyénél alacsonyabb, az idős népesség pedig a megyénél magasabb. A térség gazdasági mutatóit és társadalmi mozgásait ismerve ez a jelenség arra vezethető vissza, hogy megindult a mobil, fiatal korosztály elmozdulása, feltételezhetően a megyeszékhely vagy megyén kívüli nagyvárosok felé, ezzel megnőtt az idősek aránya, a viszonylag magas gyermekszám pedig maradt, mivel a fiatal felnőttek elvándorlását ellensúlyozza a térségben magas arányú cigányság körében tapasztalható nagyobb gyermekszám.

Amikor a magyar népességnek az országos népszámlálási adatokban kirajzolódó korszerkezetét és a helyi cigányság korszerkezetét hasonlítjuk össze, bár nagy meglepetés nem ér, hiszen egyéb kutatási tapasztalatok alapján valami hasonlót lehetett várni, mégis megdöbbenő erővel hat a két szerkezet közötti különbség. A magyar társadalom átlagára nézve mondhatjuk, hogy két ember közül az egyik 40 év alatti, a másik 40 év feletti. A tiszavasvári cigány népesség átlagára hasonlóképpen azt mondhatjuk, hogy két ember közül az egyik 14 év alatti, a másik 14 év feletti. A magyar társadalom 40 éves választóvonalán Tiszavasváriban tíz cigány ember közül kilenc 40 év alatti, és csak egy van 40 év felett. A megyei és a választókerületi adatok alapján valamivel, de nem sokkal kisebb ez a különbség.

A helyi cigányság felét a gyermekkoriak teszik ki, a magyar társadalom egészében egyhatod, a helyi választókerület népességében egyötöd a gyermekkoriak aránya. Bár a társadalmi átlagtól mindkét csoport erősen különbözik, jelentős különbséget látunk a cigányságon belül a magyar cigányok és az oláh cigányok között is: a magyar cigányoknál 41 százalék, az oláh cigányoknál 54 százalék a gyermekkoriak aránya. A magyar cigányok kormegoszlása valamivel kiegyenlítettebb képet mutat, mint az oláh cigányoké. A fiatal felnőtt korosztály aránya, ha nem is jelentősen, de meghaladja a gyermekkoriakét, míg

az oláh cigányoknál jóval alacsonyabb annál (országos átlagban a fiatal felnőttek csoportja a kétszerese a gyerekkorúaknak). Az idősebb korosztályokat nézve azt látjuk, hogy a magyar cigányok körében az oláh cigányokhoz viszonyítva valamivel magasabb az idősebb kort megérők aránya, mint az oláh cigányoknál. De ez a különbség csak 1–2 százalékot jelent. Mindkét cigány közösségnél kitűnik, hogy míg a többségi társadalomban a fiatal felnőttek csoportjánál csak valamivel kisebb az idősebb felnőttek csoportja, addig a cigány népesség esetében az idősebb felnőttek a fiatal felnőttek negyedét érik csak el: 100 fiatal felnőttre országosan 80 idősebb felnőtt jut, a helyi választókerületben 76, a magyar cigányoknál 24, az oláh cigányoknál 26. Idős cigány ember pedig alig van.

VIII. 4. táblázat

Egyes korosztályok egymáshoz viszonyított aránya országos, megyei és választókerületi szinten, továbbá a tiszavasvári cigányok körében

	100 felnőtt korúra jutó			100 fiatalabb felnőtt korúra jutó			100 idősebb felnőtt korúra jutó			100 gyermekkorúra jutó idős korú
	gyermekkorú	idős-korú	gyermek- és idős korú	gyermekkorú	idős korú	gyermek- és idős korú	gyermekkorú	idős korú	gyermek- és idős korú	
Országos	27	32	59	48	58	106	60	72	132	120
Szabolcs-Szatmár-Bereg megye	35	26	61	60	45	105	83	64	147	77
Sz-Sz-B. 3. sz. választókerület	36	36	72	63	63	126	84	82	166	98
Tiszavasvári cigányság együtt	104	5	109	130	6	136	514	24	538	5
Magyar cigányok	74	6	80	92	8	100	385	33	418	9
Oláh cigányok	123	4	127	156	5	161	590	18	608	3

Halálzási adatok hiányában⁴¹ nem lehet megmondani, hogy milyen különbség van a többségi társadalom és a tiszavasvári oláh cigány és a magyar cigány emberek életésélyei között, milyen hosszú élet várt rájuk születésükkor, vagy hány évet jósolhatunk meg a különböző korosztályoknak. A kormegoszlási adatok, hogy egy-egy népességcsoporton belül milyen arányban vannak jelen az öregek, nem használhatók az életkorkilátások szempontjából, hiszen nagyon eltérő a gyermekkorúak és a fiatal felnőttek száma, így az arányszám megtévesztő is lehet. Jó jelző értéket kaphatunk azonban, ha az idősebb felnőttek (40–59 év közöttiek) és az idős korúak (60 évesek és idősebbek) arányát vizsgáljuk. A társadalom egészére nézve azt látjuk, hogy országosan 100

⁴¹ Az állami halálzási anyakönyvekhez nem lehet hozzáférni. De még ha feldolgozhatók lennének is, akkor sem biztos, hogy teljes körűen kapnánk belőlük adatokat a máshol elhunytakról.

idősebb felnőltre 72 idős korú ember jut, Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében 63, míg a választókerületben 82 (jelentős az eltérés a megyei és a térségi adatok között, ez valószínűleg a már említett, eltérő irányú népesedési tendenciáknak az előregedési vonulatából adódik). Tiszavasvári cigány népessége körében sokkal rosszabbak az életkilátások: mindössze 24 idős korú jut 100 idősebb felnőltre! Bizonyítani nem, de az életkörülmények ismeretében valószínűsíthető lehet ennek az okát: a helyi cigányság a többségi társadalomhoz képest sokkal rosszabb viszonyok között születik és él, sokkal rosszabbak a lakáskörülményeik; életük nagy részét nedves, rosszul fűthető lakásokban töltötték vagy töltik ma is, a rendszertelen és kevés jövedelem miatt rosszul táplálkoznak, nincs megfelelő ruházatuk, a megkülönböztetés és a tájékozatlanság miatt alacsony szintű egészségügyi ellátásban részesülnek; kedvezőbb körülmények között kezelhető, gyógyítható betegségekben vagy sérülések következtében hosszan szenvednek, értelmetlenül meg is halnak. A születéstől kezdve az élet során a nyomorúság és küszködés évtizedei alatt az ártó hatások egymásra épülnek, az emberi szervezet az öregedés kezdetén feladja.

Természetesen nem újdonság ez a feltételezés, hogy a rosszabb életkörülmények rövidebb életet engednek élni. Ennek ellenére nem árt a magától értetődőnek tűnő összefüggéseket tapasztalati anyaggal alátámasztani. Már csak azért sem, mert a magától értetődősége miatt alaposabban nem vizsgált, nem kifejtett kapcsolat helyén megjelenhetnek a jelenséget téves oldalról közelítő nézetek. A cigánysággal kapcsolatban is meglehetősen fontos ezért, hogy a nyilvánvalónak tűnő összefüggéseket is kifejtjük, adatuljuk, magyarázzuk. A többségi társadalom – önfelmentő, öngazoló mechanizmusán át – többnyire az önhibás cigány ember⁴² képét alakítja ki önmaga számára. Ez a gondolkodás a cigányok korai halálozását – már ha egyáltalán tudomást vesz erről a tényről – a cigány emberek „egészségtelen életvitelével” magyarázza; ezen a nagymértékű dohányzást és alkoholizálást érti. Tiszavasváriban a cigány férfiak többsége és a nőknek is nagy része valóban dohányzik, bár pénz hiányában korántsem szív annyit, mint szeretne, nagymértékű alkoholizálással pedig nem találkoztam gyakrabban, mint a nem cigány emberek körében. Az bizonyos, hogy az „egészségtelen életvitel” szempontjából nincs különbség a magyar cigányok és oláh cigányok között. Részben közös eredetűnek, illetve a régebben is gyakori vegyes házasságoknak köszönhetően született tulajdonságaik, esetleges genetikai előnyök vagy hátrányok tekintetében sincs közöttük az életesélyeket befolyásoló különbség. Egyedül életkörülményeikben látnunk közöttük különbséget. A többségi társadalomhoz képest sokkal rosszabb helyzetű cigányságon belül az oláh cigányok minden említett szempontból rosszabb helyzetben születnek és élnek, mint a magyar cigányok. Ez a különbség a múltban is megvolt, mégpedig – amennyire a jelenből meg lehet becsülni – a maihoz nagyjából hasonló mértékben. Így igen valószínűnek látszik, hogy az életkörülményeikben tapasztalható különbség indokolja az életkilátások-

⁴² Hasonlóképpen alakítja ki az önhibás szegény, önhibás hajléktalan képét a szociális szféra.

ban meglevő különbséget: 100 idősebb felnőtt korúra a magyar cigányoknál 33, míg az oláh cigányoknál csupán 18 idős korú jut. Ezt a feltételezést erősíti meg, hogy az élet kezdetén is igen fontos eltérést látunk a két cigány csoport között.

VIII. 5. táblázat

Az 1996–2002. június közötti tiszavasvári újszülöttek születési súlyának megoszlása (százalék)⁴³

	Oláh cigány	Magyar cigány	Nem cigány	Országos élveszületés 2001.
1000 g alatt	1,5	2,1	0,1	0,6
1000–1490 g alatt	0,5	0,7	1,1	0,8
1500–1990 g között	5,1	2,1	1,0	1,8
2000–2490 g között	14,6	16,8	5,2	5,4
2500–2990 g között	39,9	30,8	15,5	18,8
3000 g alatt	61,6	52,5	22,9	27,4
3000–3490 g között	28,5	31,5	37,8	37,6
3500–3990 g között	7,8	12,6	28,5	26,7
4000 g és több	0,5	1,4	9,1	8,2
3000 g és fölött	36,8	45,6	75,4	72,5
Ismeretlen	1,7	2,1	1,8	0,0
Együtt	100,0	100,0	100,0	100,0

A kormegoszlásból is látható volt, de az egyes korcsoportok egymáshoz viszonyított aránya még érzékletesebben mutatja, hogy a tiszavasvári cigányság mennyire fiatal összetételű, ahol a munkaképes korúaknak nagyszámú munkaképtelen korú emberről (sok gyermekről és kevés idős korúról) kell gondoskodnia. A népszámlálás az összevont felnőtt korúakra (15–59 évesekre) számított arányokat közöl, ez mutatja, hogy milyen megterhelés van a cigány felnőtteken: a tiszavasvári cigányság munkaképes korú felnőtteire csaknem kétszerannyi munkaképtelen korú jut, mint az országos átlag.

Ha különválasztjuk a fiatalabb és az idősebb felnőttek csoportját, a cigányságon belül az oláh cigányok és a magyar cigányok között két fontos különbséget tapasztalunk. Az egyik az idősekre vonatkozó, már említett eltérés, amely a magyar cigány idős felnőtteknek az oláh cigányokéhoz viszonyított jobb életkilátását jelezte. A másik a fiatal felnőttekre jutó munkaképtelen korúak aránya. Ezt is jó jelzőszámunk tekinthetjük, mivel azt tapasztaljuk, hogy a cigány családokban a családfenntartás főként a 40 év alatti felnőttekre hárul, nagyobb eséllyel kapnak és tudnak végezni alkalmi és fekete munkákat, jobb erőnlétükkel ők látják el a gyermekeket és az öreg családtagokat. Nem mintha az idősebb felnőttek ne igyekeznének magukat hasznosítani, de ebben megkoptott erejük korlátozza őket. Tehát mondhatjuk azt, hogy a fiatal felnőttek és a munkaképtelen korúak aránya jól használható mutatója a cigány közösség ön-

⁴³ A nyilvántartás természetesen nem tartalmaz semmiféle származás szerinti megkülönböztetést. A magyar cigány és az oláh cigány adatokat az összes városi születésből magam választottam ki.

gondoskodó képességének. A magyar cigányok ebben a tekintetben kedvezően állnak, 100 fiatal felnőttre 100 munkaképtelen korú ember jut náluk, ez valamivel jobb, mint az országos 106-os arány, és jelentősen jobb, mint a választókerületi 126-os. Más kérdés, hogy a munkaképtelen korúak összetétele egészen más a magyar cigányoknál, mint országosan vagy a választókerületben. Míg a társadalmi átlagban fele-fele arányban adják a gyermekek és öregek a munkaképtelen korúakat, addig a magyar cigányoknál döntő részben gyermekek és csak nagyon kevés az öregek alkotják a munkaképtelen korú népességet.

Az oláh cigányoknál a fiatal felnőttekre jutó munkaképtelen korúak aránya igen kedvezőtlen, 100 fiatal felnőttre 161 munkaképtelen korú jut, ami a fiatal felnőttek igen feszített megterheltségét jelzi (a munkaképtelen korúak legnagyobb része gyermek, öreg kevés van).

Az életkilátásokra vonatkozó szám mellett ez a jelzőszám is felhívja a figyelmet a két cigány közösség közötti strukturális különbségekre.

Család⁴⁴

Tiszavasváriban 334 egy fedél alatt élő cigány kisközösséget látunk; közülük 191 van az oláh cigányoknál, 143 a magyar cigányoknál. Az együtt élők átlagos számát nézve oláh cigányoknál 100 egy fedél alatt élő közösségre 697 ember jut, a magyar cigányoknál 472, összehasonlításként országos átlagban 100 háztartásra 260, a megyében 290, a választókerületben 288, Tiszavasváriban 273 ember jut. Tiszavasváriban a városi adatokat a cigány népesség nélkül számítva ez az arány 250. Ezek a számok azzal a fenntartással hasonlíthatók össze, hogy a népszámlálás az egy fedél alatt lakókat abban az esetben tekintette egy háztartásnak, ha a megélhetési költségeket legalább részben közösen fedezték.

A cigány közösségeknél a helyzet valamivel bonyolultabb. A magyar cigányoknál mondhatjuk azt, hogy az egy fedél alatt, azaz egy házban lakók egy háztartást alkotnak, és ezt meg kell toldanunk azzal, hogy az egy háztartást alkotók közös fedél alatt laknak. Az oláh cigányoknál jónéhány esetben ez nem így van. Gyakran látjuk, hogy a szülői ház mellett, amely lehet egy jól megépített nagyobb vályogház, de többnyire cs-ház, elvértve belvizes-gazdasági kölcsönös ház, egészen kicsi vályogházak épülnek, olykor eredetileg nem is lakás céljára, hanem kamrának, nyári konyhának, és a családból származó fiatal házaspárok esetleg már kis gyerekekkel ezekben élnek. Amikor egy telken, egy udvarban élnek az idősebb és fiatalabb családrészek, ez gyakran tulajdonképpen közös háztartást is jelent az alkalmankénti közös tüzelő- és élelembeszerzés, alkalmankénti közös főzés, és szinte mindig közös villanyhasználat értelmében. Ugyanakkor az összeírások alkalmával ezekben a különálló kis

⁴⁴ A népszámlálás sajátos háztartás- és családeértelmezése miatt a későbbiekben nincs értelme a tiszavasvári cigányság adatait a népszámlálási adatokkal összehasonlítani. Kivételt képeznek az egyedül élők és a magukban élő házaspárok háztartásai.

lakóépületekben lakókat külön háztartásként fogják fel (nagyon valószínű, hogy a népszámláláskor is így történt). Az én adatgyűjtésem is külön egységekként tartja számon őket, már csak azért is, mivel sok esetben nehezen tisztázható, hogy mennyire szoros az egymás közelében lakók együttműködése. A magyar cigányoknál ezzel a jelenséggel, amit a köznyelv pejoratív hangsúllyal „putrisodásnak” nevez, pedig csak életadta kényszerről van szó, nem találkozunk: Büdön a szülői családról leválni szándékozó fiatal családok viszonylag könnyen jutottak a szülők közelében olcsó régi parasztházhoz.

Az oláh cigányoknál a másik irányba eltérve is adódnak a magyar cigányoknál nem tapasztalt esetek, igaz, ezek jóval ritkábbak, mint az előbb említettek. A „szocpol”-os házak felépítése mindkét közösségben nagyot változtatott nemcsak a lakáskörülményeken, hanem az együtt élők összetételén is.

A magyar cigányoknál vagy az együtt élő család, vagy a szülői családról leválni akaró fiatal, de már legalább háromgyerekes családrész költözött az új házba, és lakik ott az eredeti összetételben ma is, ami persze módosulhat úgy, hogy esetleg a szülők vagy inkább egyedül maradt szülő költözik a fiatalokhoz, vagy valamelyik gyerek hoz oda házastársat. Ezek a változatok megvannak az oláh cigányoknál is, de hozzájuk jön még egy Büdön nem tapasztalt jelenség is. Van, hogy a költöző család az addiginál hatszor-hétszer nagyobb lakótérbe kerül, egy helyiség helyett hetet, nyolcat foglalhat el. Kevesen tudják az új teret egyből kihasználni, berendezni, befűteni, belakni. Így fordulhat elő, hogy az üresen álló helyiségek valamelyikébe olykor egy-egy szorult helyzetben levő hozzátartozói családot fogadnak be. Ez nem jár szükségszerűen közös életvitellel, külön főzhetnek, külön gazdálkodhatnak, az összeírásokban mégis egy háztartásként jelennek meg, ami érthető is; nehéz az együttműködésnek az időben amúgy is változó mélységét megítélni, így az én adatgyűjtésem is egybe számította őket.

Mindezt figyelembe kell venni, amikor a következőkben az együtt élők, azaz egy fedél alatt élők egységét az egyszerűség kedvéért családként jelölöm meg.

A cigányok többsége lényegesen nagyobb családi közösségben él, mint a nem cigányok. A népszámlálás háztartási adatait tudjuk összehasonlítani a helyi cigányság családnagyság-adataival:

VIII. 6. táblázat

Háztartások (illetve családok) létszám szerinti megoszlása országos, megyei és választókerületi szinten, továbbá a tiszavasvári cigányok körében (százalék)

Együtt élők száma	Háztartások száma			Családok száma		
	Országos	Sz. Sz. B. megye	3. sz. vk.	Oláh cigány	Magyar cigány	Cigányok együtt
1	25,6	20,6	21,1	2,1	5,6	3,6
2	28,5	26,2	29,3	6,8	11,2	8,7
3	20,0	20,1	16,9	3,1	11,2	6,6
4	16,9	19,1	17,7	2,6	19,6	9,9
5	6,1	8,5	9,3	15,2	20,3	17,4
6 és több	3,0	5,5	5,7	70,2	32,2	53,8
Együtt	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

A teljes lakosság háztartásainak a fele 1–2 személyes, a cigány lakosságnál mindössze 12 százalék az 1–2 személyes családok aránya. Ha nem a háztartásokat, hanem a népességet nézzük, azt látjuk, hogy míg a választókerület népességének 7,2 százaléka él egymagában, addig a tiszavasvári cigány népességén belül mindössze fél százalék az egyedül élők aránya. Ennek csak részben oka az eltérő korösszetétel, a megyében az egyedül élők 60 százaléka idős korú, 32 százaléka középkorú, azt pedig már láttuk, hogy a cigányok között kevesebb a középkorú és jóval kevesebb az idős korú, mint a teljes lakosságban. Azt is tudjuk, hogy míg országosan és a megyében is minden negyedik idős korú él egyedül, a tiszavasvári cigányság körében minden tizedik. A különbség a cigány családok eltérő szerkezetéből adódik.

VIII. 7. táblázat

Tiszavasvári cigány családok megoszlása az együtt élő generációk száma szerint (százalék)

Együtt élő generációk száma	Oláh cigány családok	Magyar cigány családok	Cigány családok együtt
1	7,9	16,1	11,3
2	61,3	69,2	64,7
3	27,7	14,7	22,2
4	3,1		1,8
Együtt	100,0	100,0	100,0

A cigány családok egynegyede 3–4 generációs, vagyis a középkorúak és idősek együtt élnek a fiatalabbakkal. A népszámlálásban eddig nem jelentek meg generációs adatok (lehet, hogy nem is fognak; más csoportokat használnak), annyit lehet az összehasonlítás kedvéért mondani, hogy azoknak a háztartásoknak az aránya, ahol fiatal, közép- és idős korú személyek együtt élnek, országosan 5,8 százalék, a megyében 6,1 százalék.

VIII. 8. táblázat

Tiszavasvári cigány családok megoszlása a 15 éven aluli gyermekek száma szerint (százalék)

15 éven aluli gyermekek száma	Oláh cigány családok	Magyar cigány családok	Együtt
0	10,5	25,2	16,8
1	7,3	14,7	10,5
2	7,9	25,9	15,6
3	19,4	19,6	19,5
4	19,4	9,8	15,3
5	17,3	2,1	10,8
6	9,4	2,8	6,6
7	6,8		3,9
8	1,6		0,9
9	0,5		0,3
Együtt	100,0	100,0	100,0

A másik jellegzetes különbség a teljes népesség és a cigány népesség együtt élőinek szerkezete között a 15 éven aluli gyermekek jelenléte. Bár a népszámlálás a 15 éven aluli gyermekek számát családonként adja meg, a tiszavasvári cigány családi adatok pedig a népszámlálás háztartási adataival vethetők össze, annyi azonban a népszámlálási családi adatokból is kitűnik, hogy legalább 60 százalék a megye teljes népességében az olyan háztartások aránya, ahol nem él 15 éven aluli gyermek. Mivel az egyedülállót is beleszámítom, helyesebb olyan lakásról, házról beszélni, ahol nincs 15 éven aluli gyermek. A tiszavasvári cigányságról pedig azt mondhatjuk, hogy 100 cigányok lakta házból 83-ban él 15 éven aluli gyermek. (A 15 éven aluli gyermekek száma nem azt jelenti, hogy egy anyának van ennyi gyermeke, hanem azt, hogy az adott családban, háztartásban, házban ennyi gyermek él.)

Összefoglalva elmondható, hogy a cigányok házai jóval népesebbek, mint a többségi társadalom házai, lakásai. A cigányok között igen kevés az egyedül élő, a teljes népességen belül számuk jelentősebb. A cigány idősebb középkorúak és öregek nagyrészt családon belül, fiatalokkal együtt élnek, a többségi társadalomban csekély az ilyen összetett háztartások aránya. A legtöbb cigánylakta házban él iskolás vagy kisebb gyermek, a nem cigányok háztartásainak nagyobbik felében nincs 15 éven aluli gyermek.

A cigányságon belül jelentős különbségeket találunk az oláh cigányok és magyar cigányok között:

VIII. 9. táblázat

Tiszavasvári cigány családok megoszlása az együtt élők száma szerint

Együtt élők száma	Oláh cigány családok		Magyar cigány családok		Együtt	
	N	%	N	%	N	%
1	4	2,1	8	5,6	12	3,6
2	13	6,8	16	11,2	29	8,7
3	6	3,1	16	11,2	22	6,6
4	5	2,6	28	19,6	33	9,9
5	29	15,2	29	20,3	58	17,4
6	31	16,2	23	16,1	54	16,2
7	36	18,8	12	8,4	48	14,4
8	25	13,1	4	2,8	29	8,7
9	9	4,7	2	1,4	11	3,3
10	12	6,3	2	1,4	14	4,2
11	7	3,7	1	0,7	8	2,4
12	6	3,1	1	0,7	7	2,1
13	1	0,5	1	0,7	2	0,6
14	3	1,6			3	0,9
15	1	0,5			1	0,3
16	3	1,6			3	0,9
Együtt	191	17,3	143	100,0	334	100,0

Az oláh cigány családok legjellemzőbb csoportja (35 százalék) 6–7 fős, a magyar cigányok jellegzetes családnagysága (40 százalék) 4–5 fős. Az oláh cigány

családok több mint kétharmada 5 fősnél nagyobb, a magyar cigányoknál éppen fordított az arány, a családok kétharmada 6 fősnél kisebb. 10 vagy több ember él együtt az oláh cigány családok 17,3 százalékában, magyar cigány családoknál ez az arány 3,5 százalék. Különösen nagy létszámú családok csak az oláh cigányoknál vannak

Szembeötlő a magyar cigány családoknál a 4 fős családok aránya: 19,6 százalék, amely pontosan megegyezik a teljes népesség megyei adatával, ahol a 4 fős háztartások aránya 19,1 százalék. Ez is arra az erős törekvésre utal, amely a magyar cigányokon belül él a többségi társadalom mintáinak követésére. Az oláh cigányoknál alig találunk 4 személyes családot. Az oláh cigány családok majdnem egyharmadában 3–4 generáció él együtt. Mivel az egyedül élők aránya nagyon alacsony, azt mondhatjuk, hogy az oláh cigány közösség öregei családban élnek. A magyar cigány családoknak csak 14 százalékában él három nemzedék együtt, így magasabb is az egyedül élők aránya. Nehéz ezt a jelenséget értelmezni, mintha ridegebb viszonyok uralkodnának a családok egy körében a magyar cigányok között. (Az egyedül élőkről a családszerkezet kapcsán még lesz szó.)

A 15 éven aluli gyermekek tekintetében is fontos a különbség a két cigány csoport között. A magyar cigány házak egynegyedében egyáltalán nincs ilyen korú gyermek, az oláh cigányoknál ez csak 10 százalék. A magyar cigányok jellemző csoportjában (40 százalék) egy-két gyermek van, az oláh cigányok hasonló jellemző csoportjában (39 százalék) három-négy gyermek van. Az oláh cigány családok egynegyedében öt-hat 15 éven aluli gyermek él, a magyar cigány családoknál ez az arány csak 5 százalék.

A családszerkezet típusai árnyaltabban mutatják be az együtt élő csoportokat. A „szülő gyerekek”, „házaspár gyerekek” meghatározásban bármilyen korú nem családos gyerek vagy gyerekek lehetnek, a „szülő” meghatározás egy vagy két szülőt is jelenthet, a „házaspár”, „házaspár unoka” vagy együtt élő párt jelent gyerekekkel vagy gyerek nélkül, vagy külön élő gyereket, unokát gyerekekkel.

VIII. 10. táblázat

Tiszavasvári cigány családok megoszlása család típusok szerint

Családszerkezet	Oláh cigány családok		Magyar cigány családok		Együtt	
	N	%	N	%	N	%
Egyedülálló	4	2,1	8	5,6	12	3,6
Házaspár	11	5,8	15	10,5	26	7,8
Egy szülő gyerekekkel	5	2,6	5	3,5	10	3,0
Házaspár gyerekekkel	107	56,0	92	64,3	199	59,6
Házaspár testvérek	7	3,7	2	1,4	9	2,7
Szülő gyerekekkel + házaspár gyerek	40	20,9	10	7,0	50	15,0
Szülő + házaspár gyerek	12	6,3	11	7,7	23	6,9
Szülő + házaspár gyerek + házaspár unoka	1	0,5			1	0,3
Szülő + házaspár unoka	3	1,6			3	0,9
Egyéb összetétel	1	0,5			1	0,3
Együtt	191	100,0	143	100,0	334	100,0

Szülő, házas gyerekek/unoka típusú összetett családban él az oláh cigányok 30, a magyar cigányok 15 százaléka, hozzájuk vehetjük még, mint összetett formát, a házas testvérek együttélését is. Több kisebb család egység közös életének mint életformának, amellet, hogy szociális biztonságot nyújt, bizonyos gazdasági előnyei is lehetnek: többféle időben, többféle forrásra számíthatnak, legyen szó akár valamilyen juttatásról, akár munkabérről, élelemről, ruhane-műről, tüzelőről. A pénz vagy a természetbeni szerzemény ettől ugyan nem lesz több, de a javak hozzáférése időben megoszlik, így könnyebb velük gazdálkodni.

Az élettörténetek alapján valószínűsíthető, hogy az összetett családok aránya a 90-es évek első felében, a „szocpol”-os házak megépítése előtt magasabb volt, és kevesebb volt a magában vagy gyerekekkel élő házaspár. Egyelőre nem lehet tudni, hogy a családok szétválása milyen hosszabb távú következményekkel jár, felerősödik-e valamiféle individualizálódás az oláh cigány közösségben is (amelyet a magyar cigányoknál már tapasztalunk). Mindenestre e folyamat feltételezése ellen szól az a jelenség, hogy a „szocpol”-os házak házaspár-gyerekek típusú családjaiban sorra jelennek meg a fiatal házas gyermekek, valamint az, hogy „szocpol”-os házakban is találunk házas-testvérek típusú együttélést.

Feltűnő, hogy mindkét cigány közösségben milyen kevesen vannak a gyermeküket egyedül nevelő szülők. Az elvált vagy megözvegyült szülő igyekszik magának társat találni, vagy a szülői, nagyszülői együttélésben keres biztonságot, támogatást.

A magukban élő házaspárok lényegesen nagyobb arányban vannak a magyar cigányok között, mint az oláh cigányoknál. A magyar cigányoknál két fiatal és egy öreg gyermektelen pár van, a többieknek gyermekeik élnek Bűdön, több idősebb pár valamelyik gyermekük „szocpol”-os háza mellett él régi parasztházban, de vannak szintén gyerekes, középkorú, kimondottan jómódú házaspárok is (közöttük két uzsorás), úgy tűnik, náluk ez választott életforma.

Az oláh cigányoknál is találunk néhány gyermektelen fiatal párt, a házaspárok többsége családos gyermekük mellett él, cs-házban, vályogházban. Egy igen jómódú ötvenes házaspár él nagy házban egyedül, eddig velük élő gyermekeiknek sorban házat építettek.

Az egyedül élők – a házaspárokhoz hasonlóan – igen összetett csoport. Kor és nem szerinti megoszlásuk a következő:

VIII. 11. táblázat

Egyedül élők megoszlása nem, kor és származás szerint

Korcsoport	Magyar cigány		Oláh cigány	
	Férfi	Nő	Férfi	Nő
30–34				1
35–39				
40–44				
45–49	1			
50–54	1	2		1
55–59	1			
60–64				
65–69		1		2
70–74		1		
75–79				
80–84				
85–X	1			
Együtt	4	4		4

A magyar cigányok valamennyi egyedül élője öreg parasztházban lakik. Sajátos az egyedül élő férfiak jelensége. A három idősödő férfi elvált, különélő, családjukkal, gyerekeikkel rossz viszonyban vannak. Egy öreg férfi igazán elhagyatott, ezt mutatja újabb keletű ragadványneve is: Tojós. Egyedül élő férfit az oláh cigányoknál nem találunk. A nők egyike fia „szocpol”-os háza mellett lakik, kettőjük esetében átmeneti állapotról lehet szó, egyikőjük most özvegyült meg, a másik összeveszett nála lakó családos fiával (jobban mondva menyével), a fiatalok elköltöztek tőle. A negyedik, a legidősebb asszony rátarti, magányos.

Az oláh cigányok négy egyedülélője nem igazából elhagyatott. Egyikőjük egy 30 éves nő, az édesanyja nyáron halt meg, eddig kettesben éltek, ő ápolta. Nem ment férjhez (igényes), az óvodában dajka. Az ő egyedülléte is átmenetinek tűnik. A másik idős özvegyasszony, gyerekei a környékén laknak, állandóan bejárnak hozzájuk, szokás, hogy kedvenc unokája nála alszik. A negyedik a büdi önkormányzati többlakásos házban lakik, családos fiával közös előterű kis lakásban, menyével felváltva főznek egymásnak az előtérben.

A családszerkezetet nem módosítja, de az együttélést színezi, és emellett a cigány közösségek megtartó erejét is példázza, ahogy a rászoruló távolabbi családtagokat befogadják.

VIII. 12. táblázat

Azoknak a családok a megoszlása, ahol más személy is él

Családszerkezet	Oláh cigány	Magyar cigány
Házaspár	1	
Egy szülő gyerekekkel	1	1
Házaspár gyerekekkel	4	3
Szülő gyerekekkel + házas gyerek	2	
Szülő + házas gyerek	1	
Házaspár testvérek	1	
Együtt	10	4

A befogadottak legtöbbje óvodás vagy iskolás gyermek, ahol a testvér, unokatestvér szülő bajba (hosszabb kórházba, börtönbe) került, de előfordul az is, hogy az anya rokonaira hagyja gyermekét, és máshol próbál megélni. Van, hogy a szülők meghaltak, ilyenkor családostestvér vagy nagyszülő neveli az árvákat. Az idősebb befogadottak között van özvegy testvér, özvegy nagynéni és szellemi fogyatékos testvér is.

Házasság

Házasságon tartósnak szánt, a környezet előtt nyilvánvaló együttélést kell értenünk, függetlenül attól, hogy a hivatalos jog szerint házasságot kötöttek-e, vagy sem.

VIII. 13. táblázat

A házasságok megoszlása a házasársak származása szerint

Oláh cigányok házasságai	N	%	Magyar cigányok házasságai	N	%
Oláh cigány / oláh cigány	208	84,9	Magyar cigány / magyar cigány	96	60,3
Oláh cigány / magyar cigány	16	6,5	Magyar cigány / oláh cigány	17	10,7
Oláh cigány / nem cigány	1	0,4	Magyar cigány / nem cigány	13	8,2
Magyar cigány / oláh cigány	17	6,9	Oláh cigány / magyar cigány	16	10,1
Nem cigány / oláh cigány	3	1,2	Nem cigány / magyar cigány	17	10,7
Együtt	245	100	Együtt	159	100

A tényleges együttélések száma az oláh cigányok között az itt mutatottnál valamivel magasabb. Jónéhány fiatal esetében az együttélés ténye nem egyértelmű. Az iskola felmentette a leányt együttélésre hivatkozva, van, hogy gyermek is született, de a fiatalok nem költöztek össze, vagy nem tisztázták a lakásvi-szonyok. Ezeket nem számítottam be a házasságok közé. A tisztázatlan együttélések legtöbbje a telepen belül kötött, tehát az oláh cigány–oláh cigány arányt növelné. A magyar cigányok esetében a viszonyok átláthatóbbak, itt a számbavett házasságok a valós állapotot tükrözik. A házasságok összetételénél az első tag a férfi, a második a nő eredetét jelöli.

Bár mindkét cigány közösség eredendően exogám szerveződésű, mégis jelentős különbséget látunk párválasztási gyakorlatuk között. Az oláh cigányoknál a dédszülők, nagyszülők nemzedékei kívülről hoztak házasársat, rendszerint a nő jött kívülről. Hagyományos házassági kapcsolataik Debrecenhez, Hajdúnánáshoz, Hajdúdoroghoz fűzték őket, de kisebb nyírségi falvak oláh cigány közösségeivel is kapcsolatba kerültek, mint Nyírmihálydi, Nyíribrány, Piricse. Ha létrejött egy házasság, ez már hozta maga után a következőket, több testvér, unokatestvér házasodott be egyik közösségből a másikba. A telep növekedésével bővült a helybeli lehetséges házasársak választéka is, azaz az első-, másod-unokatestvéreken kívül eső kortársak köre (a telephez számítva Józsefházát és a Büdre került oláh cigány családokat is). Így a szülői és a most házasodó korba

kerülő nemzedékek között már többségben van a helyben kötött házasság. Az eredeti rendszer fontos eleme máig megmaradt: a telepen belül is a lány megy menynek a fiús házhoz; az új együttélések háromnegyed része ilyen.

Vegyes házasságok régen is voltak, ám ezekről a távoli kapcsolatokról a ma élők kölcsönösen nem hajlandók tudomást venni.⁴⁵ A büdi magyar cigányokkal ma is van elvéteve házassági kapcsolatuk, ezekben a büdi magyar cigány lány költözik a telepi oláh cigány fiú családjába. (A fordítottjáról, vagyis hogy telepi oláh cigány lány költözne büdi magyar cigány családba, nem tudok. Telepi vagy a telepről származó oláh cigány fiú beházasodása magyar cigány családba elvéteve előfordul.) Az oláh cigány családokba távolabbról is kerül olykor magyar cigány meny, ezek esetleges házassági kapcsolatok. A nem cigány házastárs kivételes.

A magyar cigány közösség ma is főként, de nem kizárólagosan exogám irányultságú. Ez a múltban azt jelentette, hogy a nők kifelé mentek férjhez, a férfiak kívülről hoztak házastársat, kívülről jövő férfiak beházasodása a mainál ritkábban fordult elő. Hagyományos házassági körzetük meglehetősen kiterjedt, ide tartoznak a magyar cigány házastársi körben a Tisza túloldaláról a Takta-köz falvai (Taktabáj, Tiszaladány, Prügy, Taktakenéz), a Tisza innenső oldaláról a Nyíregyháza környéki tanyák („tirpák cigányok”), Nagycserkesz, távolabb Mátészalka, Fényeslitke, Hodász, esetlegesen Miskolc, Putnok, Gávaencsellő, közelebről egy-egy kapcsolattal Polgár, Tiszadada, Hajdúnánás. A helybeli magyar cigány fiatalok között is szövődik viszony, de ennek a lehetősége erősen korlátozott, mivel viszonylag kis közösségről van szó, és a közeli rokonok házassága nincs megengedve. Volt példa a közelmúltban egy unokatestvéri együttélésre, de annyira megszólták őket, hogy a kapcsolat hamarosan fel is bomlott.

Oláh cigányokkal kötött vegyes házasságok mindig akadtak. Régen a helyi, akkor még tóaljai oláh cigányokkal is volt elvéteve házassági kapcsolat. Távolabbról az amúgy a magyar cigány házassági körzethez tartozó helyekről is jöttek oláh cigány házastársak, így Prügyről, Taktakenéztől, a másik irányban Mátészalkáról, ezeken kívül Hajdúdorogról több, Kazincbarcikáról egy kapcsolat származik. A Széles útiakkal ma is van néhány házassági kapcsolat.

A legszembetűnőbb különbség az oláh cigány és a magyar cigány házassági irány között a magyar cigányok nagyfokú hajlandósága a nem cigány pár választására. A magyar cigány házasságok egyötödében nem cigány a házastárs, az oláh cigányoknál a nem cigánnyal kötött házasságok száma a 2 százalékot sem éri el. A nem cigány házastársak csak kivételesen helybeliek. Így akad egy-egy regényes viszony, ahol a szerelem diadalmaskodik, és a családok be-

⁴⁵ A visszaemlékezések szerint csak magyarul beszélő muzsikusok voltak a Rostások, az Ábriak felmenői, mai utódaik cigányul beszélnek, a nők hagyományos viseletben járnak. Azt is tudjuk, hogy az oláh cigány Makulák és a büdi magyar cigány Kovácsok között házassági kapcsolatok voltak. Valamikor a ma is büdi magyar cigány Kótikból és Rézművesekből elszármaztak a ma az oláh cigány közösséghez számító Kótik és Rézművesek. A távolabbról származó Sebők családnak ehhez hasonlóan van oláh cigány és magyar cigány ága.

letörődnek, néhány esetben pedig a házastárs helybeli özvegy, elvált, a nőnél jóval idősebb vagy elesett férfi. De a nem cigány házastársakra inkább az a jellemző, hogy távolabbról jönnek (Hajdúnánás, Hajdúvid, Nyíregyháza, Szamoskér, Szentés, Budapest), gyakori közöttük a volt állami gondozott vagy az elesett, családját vesztett fiatal. Ezzel együtt a magyar cigány családok büszkék a nem cigány házastársra, főként a férfitra: „magyar a férje” azt jelenti, hogy vitte valamire.

Úgy látszik, hogy az oláh cigány közösség meglehetősen zárt, a házasságok legnagyobb részében oláh cigány a házastárs is, ha valamire nyitnak egyáltalán, az a magyar cigányok felé történik. Nem hiszem, hogy ennek az lenne az oka, hogy nem találunk nem cigány házastársat, elesett, szegény, családot, ott-hont kereső nem cigány fiatal vagy akár idősebb ember akadhatna az ő számukra is, mint ahogy van is erre néhány példa. Úgy vélem, ennek inkább a nyelvben, szokásokban átélte kulturális másság vagy inkább önazonosságtudat az eredete. Nem arra gondolok, hogy mondjuk a kultúra megőrzésének tudatos stratégiája vezetné a párválasztást. A mindennapokban átélte különbözőség: a saját nyelv használata, a többiekétől eltérő viselet, a többiekétől eltérő sajátos közösségi szokásrendszer hívja elő a „mi” tudatot, amiből adódik, hogy párt is a „mieink” közül jó választani. Ezt a mindennapi átélést beborítja a hagyományok kötelező ereje: leegyszerűsítve úgy választ párt, ahogyan azt a hagyomány előírja. Más kérdés, hogy a maga részéről a környező többségi társadalom is mindent megtesz elszigetelésükért, különállásuk fennmaradásáért.

A magyar cigány közösség ennél jóval nyitottabb. A változatos helyekről érkező és változatos eredetű házastársak eltérő hagyományokat, szokásokat hoznak, ami ugyan színesítheti a közösség életét, de lehet olyan hatása is, hogy a családi, közösségi szerepek elmosódnak, összezavarodnak, az összefogó hagyományok veszítenek erejükből, így gyengül a közösség belső szerveződése, megtartó ereje. A büdi magyar cigányok már jó ideje próbálnak a többségi társadalomhoz idomulni, parasztizálódni azon a sajátos módon, amely a magyar cigány közösség hagyományainak, valamint a környező paraszti társadalom nyújtotta mintáknak és engedte kereteknek a keverékből alakult ki. Ennek a törekvésnek a részeként értelmezhetjük a nem cigány házastárssal kötött házasságok viszonylag magas arányát.

A házasságok életkoráról nehéz pontos, összehasonlítható adatokat gyűjteni. Az már az iskolai felmentési nyilvántartásokból is látható, hogy a cigány leányok – és jóval kisebb részben a cigány fiúk – hamarabb kezdik a házasság életét, mint nem cigány társaik, ezen belül a magyar cigány fiatalok valamivel később, mint az oláh cigány fiatalok. Ezen alapjaiban nem változtat az sem, ha az iskolai statisztikákkal szemben fenntartásaink vannak: a felmentésnek egyszerű, kézenfekvő indoklása, hogy „elhálták”, „élettársi kapcsolatot létesített”, ami nem minden esetben látszik meggyőzőnek. Az iskolának a szegregált oktatásban nem fűződik a felmentéshez különösebb érdeke, a kétséges eseteknél az a valószínűbb, hogy inkább a család nem látja sok értelmét az iskolában kényszerűen eltöltött időnek, hacsak nincsenek továbbtanulási terveik (a felmentésekről az iskoláztatás tárgyalásánál még részletesen szó lesz).

VIII. 14. táblázat

Azoknak az általános iskolásoknak a kor szerinti megoszlása, akiket az iskola (a jegyző) mentett fel a rendszeres iskolalátogatási kötelezettség alól élettársi kapcsolat létesítése miatt

A tanuló a felmentéskor	Oláh cigány		Magyar cigány	
	fiú	lány	fiú	lány
12 éves		1		
13 éves	1	6		
14 éves		3		2
15 éves	3	8		
16 éves	2	2		2
Együtt	6	20	0	4

Ezeket a felmentő határozatokat 2001-ben és 2002-ben hozták, amíg a tankötelezettség fennáll, a tanuló szerepel az iskola nyilvántartásában. Három esetben volt az indoklás szerint a felmentéskor terhes a tanuló: két 15 éves oláh cigány leány és egy 14 éves magyar cigány leány (a magyar cigány leány a Széles útra ment férjhez).

Az oláh cigány és a magyar cigány leányok házassági életkorának összehasonlításához segítséget ad az első gyermek születésének időpontja. Egy helyi nyilvántartás alapján az 1996. január 1-je és 2002. június 17-e között szült nőkről tudjuk, hogy az adott időszakban melyik hányadik szülésük volt, ebből ki lehet következtetni a többi szülés időpontját. Tehát ezek az adatok azzal a megszorítással értékelhetők, hogy azokra az asszonyokra vonatkoznak, akik az utóbbi hét évben gyermeket vagy gyermekeket szültek, ahol a kikövetkeztetés nem egyértelmű, ott ismeretlen szerepel (az adatokat a 3. melléklet mutatja). A házasságkötés az első gyermek születését a legtöbb esetben egy, legfeljebb két évvel előzheti meg (amennyiben egyáltalán termékeny kapcsolatról van szó), a születésszabályozás nem az első gyermek késleltetésével kezdődik.

Élesen elkülönül a két közösség családalapítási stratégiája. Az oláh cigányoknál a nemi érést követően elfogadott a fiatalok együttélése. Nem kényszerítő erejű a korai házasság – hiszen többen vannak azok, akik még iskolába járnak ebben az életkorban –, de elfogadják. Az egészen korai házasság 12–13 éves korban itt is ritkának számít, de nem von maga után megszólást. A többségi társadalom szemében korainak számít az a házasság is, ahol a lány 14–15 éves, a fiú 1–3 évvel több. A korai házasságnak megvan hagyományosan a maga közösséget erősítő funkciója. A fiatal élete folytonosan szerveződik családi kötelékben, fő szerepei családi szerepek, fő kapcsolatai családi kapcsolatok. A szűkebb családon kívül eső kötődéseknek, mint amilyenek a kortárs csoportkapcsolatok, sokkal kisebb tér jut. Igaz, hogy a telepki közösségen belül a kortárs csoport-szerveződések is rokonsági kapcsolatok szerint alakulnak, de ezek a tágabb rokonságot érintik. Az igazán erős – és erőt adó, a külvilággal szemben felvértező –, mindazonáltal meleg, bensőséges kötöttség a szűkebb családban jön létre. A korai házasság ezen túl a nemi életnek is szabályozott keretet ad, ami a tágabb közösség kohézióját erősíti a lehetséges szexuális rivalisok lekötésével. Ezzel egy időben jelen van a valamivel későbbi házasság

is. A családoknak egy jóval kisebb része egyensúlyt keres az önazonosságot biztosító hagyományos értékek és a többségi társadalomban való érvényesülés között. Ezekben a családokban a gyerekek befejezik az általános iskolát, és bekezdnek középfokú tanulmányokba is, így a házassági kor kitolódik. Az ilyen esetek nagyobbik részében a középiskolát (gimnáziumot, szakmunkásképzőt) nem fejezik be, az indok legtöbbször a házasságkötés (élettársi kapcsolat, terhesség): természetes, hogy a fiatal gondolkodását, érzelmeit erősen befolyásolja az a hagyományrendszer, amelyben felnőtt, és ami most is körülveszi, ugyanakkor az iskola nem képes a fiatalot megragadni, kudarckokat és kirekesztést kínál a szellemi élvezetek és a társadalmi emelkedés ígérete helyett.

A magyar cigányoknál az egészen korai házasság jóval ritkábban fordul elő, mint az oláh cigányok körében, de előfordul. Különbség van a régebbi, 10–15 évvel ezelőtti egészen korai házasságok és a mostaniak között. Régebben a viszonylag rendezett, törekvő családok körében is előfordult 14 évesen gyermeket szülő fiatal. Ez még összeegyeztethető volt az akkori iskoláztatási szokásokkal, hiszen amúgy sem végezték el a 8 osztályt. A 90-es évektől lehet számítani, hogy a magyar cigány családok döntő többségénél megindult a törekvés az általános iskola befejezésére és idővel a továbbtanulásra is. Ettől kezdve az egészen korai házasság jobbára olyan elesett családokban fordult és fordul elő, amelyekben az iskoláztatás nem játszik fontos szerepet. Lehetséges azonban, hogy ez leegyszerűsítő magyarázat, és az iskoláztatás megítélésén és az iskoláztatási életkoron kívül vagy ezekkel összekapcsolódva van valamilyen mélyebb kulturális, szokásrend szerinti összefüggés, amely a családi szocializáción keresztül bizonyos családokban erősebben, másokban pedig gyengébben érvényesül. Az iskoláztatási törekvés nem önmagában jelenik meg, hanem a többségi társadalomhoz való igazodási törekvésrendszer részeként, ahol a követett rendszernek része – amellet, hogy a nem cigány fiatalok tovább járnak iskolába, mint a cigány fiatalok – az is, hogy a nem cigány fiatalok valamivel később házasodnak, mint hagyomány szerint a cigány fiatalok.